

Александрова О.С. **ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ**

УДК 340.12

Александрова О. С.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

В статье исследуются особенности социальных трансформаций в украинском обществе. Отмечается, что неопределенность перспектив развития украинского общества побуждает к поиску тех идей и феноменов, которые могут заложить в нем основу стабильности. Таким социальным феноменом является средний класс. Делается вывод, что в современном украинском обществе явно проступают черты, характерные для латиноамериканской модели общественного развития, согласно с которой общество разделяется на богатых и бедных, в нем нет места среднему классу.

Ключевые слова: *средний класс, классообразование, трансформация, маргинализация, эксплуатация, рыночная экономика, капитализация.*

The features of social transformations in Ukrainian society are explored in the article. It is marked that the vagueness of prospects of subsequent development of Ukrainian society induces to the search of those ideas and phenomena which can pawn basis of stability in him. A middle class is the such social phenomenon. Forming of middle class in modern Ukrainian society runs into the row of contradictions and problems: presence of the double institution system, shadow of economy, margynalization and others. It is drawn conclusion, that in modern Ukrainian society lines characteristic for the Latin-American model of public development – society is divided on rich and poor, in him there is no place to the middle class.

Keywords: *middle class, klassmake, transformation, margynalization, exploitation, market economy, capitalization.*

Актуальність теми дослідження обумовлена специфікою соціальних трансформацій сучасного українського суспільства. Україна перебуває у стані перехідного періоду, коли світоглядні орієнтири та соціальні інститути радянського часу хоча і мають місце в українському суспільстві, але вже не працюють, а нові перебувають на початковому етапі свого формування. Умови, що склалися в країні, характеризуються загальною нестабільністю і суперечливістю. Невизначеність перспектив подальшого розвитку українського суспільства спонукає до пошуку тих ідей і феноменів, що можуть закласти в ньому основу стабільності. Таким соціальним феноменом, що може забезпечити стабільність в суспільстві, збереження національних цінностей, впровадити інноваційні ідеї і технології в економічному розвитку, сприяти нагромадженню людського і соціального капіталу, є середній клас. Формування середнього класу в сучасному українському суспільстві є нагальною потребою сьогодення. Саме особливості соціальних перетворень визначають специфіку, тенденції і перспективи становлення і розвитку середнього класу в Україні.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Аналіз процесів трансформації у пострадянських і посттоталітарних країнах маємо в працях таких вчених, як І. Бідзюра, О. Бузгалін, В. Гельман, Є. Головаха, О. Данільян, Є. Еванс, А. Мельвіль, Ю. Павленко, Г. Почепцов, П. Ситник, В. Таран, М. Требін та ін. У працях цих учених простежуємо характеристику суспільств трансформативного типу як таких, в рамках яких відбувається перехід від однієї організації політичного й суспільно-економічного життя до іншої, що супроводжується порушенням рівноважного стану соціальної системи, загостренням соціальних протиріч, зміною інституціональних підвалин суспільства та ін.

Стосовно проблеми формування середнього класу в перехідному суспільстві слід відзначити праці О. Аврамової, З. Голенкової, Т. Заславської, Р. Ривкіної, Н. Тихонової та ін. Тією чи іншою мірою специфіку становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві досліджують Є. Головаха, О. Куценко, С. Макеєв, Є. Симончук, С. Оксамитна та ін. Однак у працях цих учених здебільшого здійснено соціологічний аналіз середнього класу в перехідному суспільстві, вирішено проблеми меж і чисельності середнього класу, критеріїв класифікації середнього класу, запропоновано соціальний портрет середнього класу в Україні тощо.

Аналіз ступеня наукової розробленості заявленої проблеми дозволив визначити **мету дослідження** – аналіз можливостей і перспектив формування середнього класу в умовах соціальних трансформацій сучасного українського суспільства.

Аналіз специфіки і перспектив розвитку суспільства неможливо без розуміння того, «звідки воно йде». Тому, щоб з'ясувати особливості сучасних процесів соціальної трансформації, необхідно охарактеризувати соціально-економічну природу радянського суспільства. Існує декілька точок зору з цього питання.

«Суспільна система, що існувала в СРСР у середині 1980-х років і називала себе реальним соціалізмом, була своєрідним гібридом державно-монополістичного капіталізму з пізнім феодалізмом» [14, с. 3]. «...Реального соціалізму взагалі не було, стосовно Радянської Росії слід говорити або про робочу державу, що переродилася, або про бюрократичний держкапіталізм...» [7, с. 96]. У цих висловах зроблено акцент на особливій економічній ролі держави.

На думку Є. Турунцева, «державний соціалізм» – цілком адекватна формула, що визначає соціально-економічну форму управління в суспільстві радянського типу як переважно етатистський спосіб зв'язку економічних суб'єктів, розподілу господарських ресурсів і доходів; спосіб, що базується на вертикальному (командному) державному контролі над засобами виробництва, економічною активністю і фондом життєвих засобів [34, с. 89].

У соціальному плані таке суспільство як особливий тип інтеграції є феноменом «механічної солідарності» (Е. Дюркгейм) [12] або «трайбалістським» суспільством (К. Поппер) [26]. Тобто таке суспільство є зразком тотальної (соборної) суспільної солідарності, заснованої на придушенні проявів індивідуалізму й активності людини.

Визначальна характеристика соціальної структури суспільства «реального соціалізму» полягає в тому, що вона не є класовою, хоча за параметрами професійної структури й економічної диференціації залишається зовні схожою на стратифікацію в

промислово розвинених країнах. Індустріальне суспільство тільки створює певну «структуру можливостей» у полі соціальних статусів. У системі державного соціалізму при цьому існує політичний контроль над всією «структурою сприятливих можливостей» [5]. Відсутність або наявність цього додаткового чинника дозволяє провести відмінність між класовою і становою стратифікацією в індустріальних системах. Розподіл основних привілеїв (влада, багатство, престиж) в останній системі не просто визначається місцем індивіда в економічному процесі, але значною мірою регулюється політичними інститутами [34, с. 90–91].

Головними інституційними особливостями зрілого радянського суспільства були: 1) авторитарний тип держави, підтримуваної могутньою військово-бюрократичною й репресивною машиною, великодержавна зовнішня й внутрішня політика; 2) жорсткий контроль усіх сфер суспільного життя, відсутність або крайня слабкість автономних структур громадянського суспільства, різко обмежені права та свободи людини; 3) повністю одержавлена, високомонополізована економіка; 4) очевидне переважання мобілізаційних і репресивних механізмів інтеграції суспільства, включаючи крайні форми примусу, за відносної слабкості культурних і духовних механізмів інтеграції; 5) гарантоване право на працю, різка диференціація форм і якості соціально-побутових послуг залежно від місця суб'єктів у соціальній ієрархії [15, с. 5–6].

Т. Заславська відзначає, що всі ці якості інституційної системи визначали особливості соціальної структури СРСР. Найважливіші з них були:

1. Відсутність, за винятком номенклатури, політичних класів, здатних і готових відстоювати власні інтереси; станово-кастовий тип організації суспільства; сегрегований характер соціальної структури, наявність безлічі соціальних груп, які слабо сполучаються між собою, станів і «каст», що мають різні поля діяльності, різний спосіб життя, різні завдання, цінності й зразки поведінки.

2. Бюрократичний тип стратифікації, за якого соціальний статус громадян й економічний добробут визначалися в першу чергу їх місцем у системі державного й партійного управління.

3. Утиск інтересів інтелігенції, що представляє середній прошарок радянського суспільства [15, с. 6].

Таким чином, у радянському суспільстві можна було виділити верхній, середній і нижній прошарки, однак практично неможливо виділити які-небудь однозначні, з чіткими межами страти, якщо не мати на увазі деякі професійні групи, а також галузеві й регіональні клани та групи, хоча це твердження можна застосувати тільки до верхнього прошарку розпорядників. Середня й нижча верстви населення були атомізовані [22, с. 32].

Є. Головаха і Н. Паніна відзначають, що на відміну від капіталістичної системи, яка періодично страждає від перевиробництва товарів і послуг, соціалістичне суспільство тривалий час займалося перевиробництвом виробників і споживачів з відповідним спотворенням соціально-класової і соціально-професійної структури. Ніде в світі не було такої питомої ваги лікарів і вчителів у загальному складі населення, як у СРСР (зокрема і в Україні). Аналогічна ситуація до моменту розвалу

СРСР склалася стосовно більшості соціально-професійних позицій. Екстенсивний розвиток сфери матеріального виробництва викликав перевиробництво в СРСР і Україні «передового загону робочого класу» – промислових робітників [10, с. 38].

Перші згадки про існування середнього класу в Радянському Союзі відносяться до часу перебудови, коли в суспільстві почали визнавати, що під час переходу від централізованої економіки до ринкової середні прошарки виступлять її опорою. Щодо структури й параметрів середнього класу вчені висловлювали різні думки. Є. Старіков як індикатор використовував рівень доходу, наявність власного житла, легковий автомобіль і повний набір домашньої побутової техніки [31]. На думку А. Зайченко, до числа забезпечених людей, радянського еквівалента американського «середнього класу», можна віднести всіх, хто має власні автомобілі, тобто 11,2 % усіх сімей СРСР [13]. За оцінкою Н. Наумової, середній клас складав 20–30 % населення СРСР [25]. А. Кустирев вважав, що середній клас – хребет радянського суспільства [19]. З початком економічних реформ дослідники більше своєї уваги стали приділяти формуванню прошарків, що перебували між крайніми полюсами – багатими і бідними [3; 4; 28; 29].

Відзначимо, що питання щодо існування середнього класу в радянському суспільстві залишається дискусійним.

О. Авраамова висловлювала думку, що існуюча в СРСР страта, хоча і володіла деякими рисами класичного середнього класу, не була ним за своїми соціальними функціями. Це був квазісередній клас, який у плановій економіці не мав жодних шансів перетворитися на справжній середній клас [1, с. 78–79].

Є. Турунцев відзначає, що якщо виходити з відносного рівня добробуту й «життєвих шансів» на просування соціальними сходами (правда, більше в професійній сфері, ніж у політичній), то можна говорити про існування достатньо чітко вираженого середнього стану радянського суспільства, яке займало у багатьох позиціях гідні західного «нового середнього класу» позиції, маючи нагоду перекладати свою частку індивідуальної соціальної відповідальності на знеособлену державу [34, с. 97].

Розглянувши соціально-класову структуру в радянському суспільстві, перейдемо до аналізу соціально-класової структури в пострадянському суспільстві й визначимо місце середнього класу в ній. Виділимо особливості постсоціалістичних трансформацій, у результаті яких визначилася специфіка і розвинулися тенденції соціальної мобільності та стратифікації в постсоціалістичних країнах.

У країнах, що трансформуються, виникає низка протиріч, на які вказав професор Белградського університету Д. Ж. Маркович.

Перше протиріччя – між вимогою збільшення продуктивності праці (технологічною модернізацією) і вимогою (й очікуваннями) вирішення соціальних проблем та підвищення якості життя за допомогою соціального інтервенціоналізму.

Друге протиріччя має соціально-психологічний характер. Люди набули в радянській системі певних звичок і форм поведінки (надмірна залежність від держави, нездатність до компромісів і відсутність схильності до добровільної співпраці в таких групах, як компанії і політичні партії), що погано відповідають ціннісній системі й

формам поведінки суспільства, яке ґрунтується на приватній власності та ринковій економіці.

Третє протиріччя в країнах, що трансформуються, торкається менеджменту. У розвинених країнах з ринковою економікою менеджмент відокремлений від власності (власники наймають кваліфікованих менеджерів), що забезпечує професійне, найчастіше засноване на науковому знанні керівництво (управління) економікою. Однак в країнах, що трансформуються, під час відродження капіталізму менеджмент не був відокремлений від власності, і пізніше процес їх поділу був уповільнений [24, с. 25–26].

Західні дослідники Д. Лейн, К. Сломчинський та інші висловлюють думку, що посткомуністичні трансформації, по суті, стали продуктом вирішення на системному рівні прихованого класового конфлікту (разом з іншими конфліктами інтересів), що накопичувався в суспільствах державного соціалізму [35; 36; цит. за: 21, с. 99].

Саме вкрай повільне оновлення найбажаніших соціальних позицій за прискореного поповнення рядів претендентів на високі місця в статусній ієрархії послужило могутнім стимулом для початку трансформаційних процесів у радянському суспільстві. Зростання соціально-статусних домагань стало джерелом дестабілізації соціальної ієрархії, оскільки нереалізованість очікувань призводила до зростання незадоволеності соціальною системою представників нових когорт. Для задоволення нових амбіцій і домагань потрібні були й нові привілейовані соціальні позиції, що не могло бути реалізоване в рамках обмеженого й ідеологічно замкнутого номенклатурного класу [10, с. 35].

На думку деяких дослідників, криза ранньосоціалістичного утворення, яким був Радянський Союз, зовсім не вимагала знищення всіх відносин і структур, що склалися в ньому, тим більше що всередині нього зароджувалися конструктивні способи та шляхи подолання цієї кризи [32]. Пострадянські трансформації були багато в чому неспроможними. Критерієм їх неспроможності є часовий чинник: уже протягом довгих років відбуваються реформи, а суспільство так і не вийшло з глибокої кризи, тоді як адекватні об'єктивним суспільним вимогам реформи відбуваються завжди ефективно і не в такі тривалі терміни. Будь-які реформи, і тим більше революції, починаються з деструктивної своєї фази, яка може набути затяжного характеру. Стосовно українського суспільства, на думку Є. Суїменко, Т. Єфременко, руйнівний період перетворень затягнувся і «якщо він починає зачіпати основи самого людського життя, якщо як рятівні заходи реформи починають нишком протягати в свою практику ті або інші реставраційні механізми функціонування колишньої системи, то якраз засумніватися в доцільності і спроможності реформ» [33, с. 102–103].

Загалом зазначимо, що в результаті розпаду СРСР був відновлений капіталізм в його дикій, вельми специфічній формі, яка характеризується такими основними рисами, як кримінальний («бандитський», як висловився Д. Сорос), периферійний (тобто такий, що фінансово залежить від світових фінансових центрів, перебуває в стані тривалої системної кризи). Цьому ладу дано різні узагальнені найменування: «номенклатурний капіталізм», «корпоративно-олігархічний лад» тощо. Головна його риса – панівне положення державної бюрократії в союзі з великим приватним

капіталом, який оволодів загальнонародною власністю за прямої дії держави [27, с. 30]. Такий стан справ призвів до ефекту крайнього соціального відкоту [33, с. 105–106], який є причиною загального, сумарного порядку в сучасній Україні.

Аналізуючи соціальні трансформації в українському суспільстві, слід звернути увагу на особливостях пострадянської деінституціоналізації і специфіці становлення нових ринкових інститутів. Суть інституціональних процесів, що відбуваються в Україні, на думку Є. Головахи та Н. Паніної, виявляється у такому: 1) системоутворювальні інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності – згоди людей жити за старими соціальними правилами, що існували в радянські часи (патерналізм, збереження державної власності та ін.); 2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства – тіньовий ринок, блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль – трансформувалися в легальні інститути трансформаційного суспільства, але не дістали належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як «узаконеного беззаконня»; звідси й відмова більшості людей жити за такими правилами; 3) більшість громадян України перебувають у стані амбівалентності до інституціональних утворень. Таким чином, як визначають дослідники, лише в разі подвійної інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна «інституціональна гіперповноцінність» українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціоналізації [11, с. 16–17].

Як відмічають дослідники, на початок 2004 року виявляється неспроможність існування подвійної інституціональної системи, яка може тільки запропонувати амбівалентні рішення в ситуаціях вибору стратегічного курсу суспільства й держави. Події «помаранчевої революції» привели до «перелому» більшості тенденцій у масовій свідомості, було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості з цілої низки показників і в першу чергу в політичній і морально-психологічній сферах.

Однак, як наслідок некомпетентного політичного управління, позитивні зміни в процесі демократизації в Україні були повернуті на попередній рівень, тобто на початок 2004 року. У свою чергу, негативні зворотні тенденції, фіксовані протягом усіх років незалежності України (наростання антиринкових настроїв, послаблення західних геополітичних орієнтацій тощо), помітно посилились [10, с. 44–48].

У зв'язку з аналізом специфіки трансформаційних процесів в українському суспільстві слід звернути увагу на багатоукладність української економіки. Одна третя працівників у промисловості, три четвертих у сільському господарстві і близько однієї другої в будівництві зайняті ручною некваліфікованою працею [23, с. 171]. Це свідчить не тільки про те, що в українській економіці наявні доіндустріальні технології, але і про те, що цей факт є певною передумовою, що формує специфіку класоутворення, зокрема й формування середнього класу в Україні.

У розумінні суті соціальної структури слід виходити з того основного факту, що в сучасному трансформаційному суспільстві можна спостерігати тенденцію до

дезінтеграції соціального простору. Під соціальною дезінтеграцією розуміють «процес і стан розпаду суспільного цілого на частини, роз'єднання елементів, що колись були об'єднаними, тобто процес, протилежний соціальній інтеграції. Найчастіші форми дезінтеграції – розпад або зникнення спільних соціальних цінностей, спільної соціальної організації, інститутів, норм, зникнення відчуття спільних інтересів» [9, с. 23].

На думку дослідників, на процеси інтеграції соціальної структури перехідного суспільства впливають такі чинники:

1. Поява нових соціальних спільностей на базі різних форм власності. До них належать різні прошарки найнятих робітників, а також представники нової буржуазії і бюрократії, бізнесменів, вільних професіоналів.

2. Консолідація працівників окремих галузей економіки і секторів професійної структури.

3. Виникнення нових видів соціальних спільностей в системі владних відносин. Це – керівники різного рівня.

4. Поява соціальних груп, що розрізняються за рівнем матеріального добробуту [8, с. 83].

Відсутність факторів, що сприяють інтеграцію соціальної структури в українському суспільстві, призводить до її деформації, про що свідчить перевага в ньому малозабезпечених і злидених прошарків. Так, Держкомстатом України на сьогодні в країні виділяють п'ять соціальних груп населення:

нижчий клас (бідні) – 28,1 %. Серед цієї категорії є *злиденні*, які складають майже половину бідного класу – 15,5 %;

вищий нижчого класу – 49,5 %. Дослідники зазначають, що цей прошарок населення має бути головним щодо створення середнього класу;

середній нижчий клас – 14,3 %. Цю групу можна розглядати як соціальну базу майбутнього середнього класу, яка займає проміжне положення між вищим нижчим класом та середнім класом;

вищий клас – 3 % [30, с. 98].

Наслідком такої соціальної структури є відчуження низькодоходних груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей і суспільних інститутів, що негативно впливає на формування норм і інституціоналізацію нового соціального порядку [2].

На думку О. Куценко, найважливішою рисою пострадянської трансформації, принаймні, українського суспільства, можна вважати соціальний розкол, що виразно виявився по лінії соціального відчуження й соціально-економічної експлуатації, який інституціоналізується у формах специфічних класових практик і є підставою формування класової системи постсоціалістичного суспільства [20, с. 32]. В українському суспільстві сформувалися (прото-)класоутворення ринкової і позаринкової спрямованості.

Класове утворення ринкової спрямованості відрізняє активне соціальне включення в суспільство. Переважний соціальний склад певної макрогрупи – функціонуюча еліта й субелітні групи, працедавці, керівники великих підприємств й

організацій, державні (зокрема регіональні) урядовці вищих рангів, підприємці різної категорії, а також значна частина високоосвічених фахівців (особливо технічного профілю) і студентства.

Інакше виглядає альтернативне соціальне утворення позаринкової спрямованості. Воно об'єднує індивідів, які відчують суб'єктивне соціальне відчуження. Соціальний склад групи визначається, перш за все, робітниками різної категорії (особливо кваліфікованими), управлінцями середньої і нижчої ланки, зайнятими на підприємствах державної сфери і в структурах державної служби, а також пенсіонерами. Класове утворення ринкової спрямованості складає більше ніж 20 %, класове утворення позаринкової спрямованості складає близько 40 % населення країни; приблизно 40 % займають маргінальне положення [20, с. 28–32].

Відзначимо, що класове утворення позаринкової спрямованості в сучасному українському суспільстві складається з представників тих соціальних прошарків, які в західних країнах утворюють класичний середній клас з певними ціннісними установками, спрямованими на підтримку стабільності в суспільстві, розвиток ринкової економіки й демократії.

В умовах трансформації господарських відносин реальними господарями трансформаційної економіки України стають корпорації, здатні регулювати виробництво, ринок у локальних масштабах і створювати монопольні об'єднання. До цих корпорацій тією чи іншою мірою мають доступ саме представники класового утворення ринкової спрямованості (за визначенням О. Куценко), тобто верхівка українського суспільства. Відбувається поглиблення експлуатації працівників, реально відчужених від засобів виробництва, але здатних приносити доход у трансформаційний період. Експлуатація працівників відбивається у таких показниках: 1) невідповідність вартості праці й заробітної плати; 2) надмірно високий рівень оподаткування; 3) необґрунтовано нерівномірний розподіл економічних ресурсів між галузями народного господарства (сільське господарство та промисловість); 4) затримка з виплатою заробітної плати, пенсій, соціальних виплат; 5) недостатність державного регулювання ринку праці, що призводить до залежності найманого робітника від «диктату» роботодавця [6, с. 8]. За таких умов закласти економічне підґрунтя для формування середнього класу в перехідному суспільстві вельми проблематично, якщо не сказати, що це зробити практично неможливо.

Характер проведених приватизаційних процесів в Україні обумовив специфіку процесу становлення виробничо-майнових відносин, наслідком чого була подальша криміналізація й маргіналізація більшої частини українського суспільства. Загалом процес трансформації неможливий без появи маргінальних прошарків, однак масштаби й темпи маргіналізації в Україні стають небезпечними. Феномен маргінальності в перехідному суспільстві має конструктивні й деструктивні форми вияву, які залежать від конкретно-історичних умов й обставин. Позитивна спрямованість маргінальності виявляється тоді, коли маргінальність як явище є своєрідним зв'язком, що скріплює суспільство, за допомогою якого здійснюється пошук нових способів дій, що відповідають мінливим умовам. Тут формуються перехідні соціальні групи, що сприяють перебудові соціальної структури. Негативна

спрямованість маргінальності виявляється через відчуження, ескапізм, зростання девіантних форм поведінки, що є характерним для маргінальних груп, які опинилися на периферії соціуму. Характерною рисою стану маргінальності в Україні є масова спадна мобільність в умовах загальної кризи [17, с. 15–16], а також негативна спрямованість маргінальності, що призводить до поглиблення процесів соціальної дезінтеграції, до кризи ідентифікації індивідуумів з певними (прото-) класоутвореннями.

Отже, в сучасних умовах маргінали, які перебувають в особливій проміжній ситуації, не можуть виступати тією сполучною ланкою, коли суспільство починає розуміти необхідність інтеграції на основі громадянської згоди. Громадянську злагоду розглядають як похідну ідею громадянського суспільства, як погоджену волю людей у системі суб'єктно-суб'єктних відносин. Сила ідеї громадянської злагоди – в базових цінностях людини, що забезпечують її правоздатність, роблять її дієздатною. Це цінності життя і власності (волі, свободи), рівності та справедливості [18, с. 3–10]. Фактично, це цінності середнього класу в сучасному західному суспільстві. Якщо до цього додати, що громадянське суспільство є практично синонімом середнього класу, то стають зрозумілими найближчі перспективи формування середнього класу в Україні.

Крім того, капіталізація економіки призвела до поділу трудових ресурсів між формальним і неформальним (тіньовим) секторами. Часто саме у неформальному секторі економіки представлені соціальні групи економічно активного населення. Слід зауважити, що більшість сучасних дрібних і середніх підприємців в Україні, з одного боку, є вихідцями з тіньового сектора економіки, а з другого – продовжують породжувати існування неформальних відносин. Представників сучасного українського підприємництва можна розглядати як економічну основу формування середнього класу, бо воно є основним податковим донором. Однак моральні цінності більшості підприємців, вихованих в тіньовому секторі економіки, не можна назвати соціально конструктивними.

Іншим джерелом формування середнього класу в умовах соціальних трансформацій можна вважати інтелігенцію. Однак, маючи соціально прийнятну поведінку й моральні цінності, що сприяють суспільній інтеграції, інтелігенція у своїй більшості належить до бідних прошарків населення, отже, вона поки що не може бути економічним підґрунтям для соціальної політики української держави. Все це сприяє подальшій деструктуризації українського суспільства, що простежуємо в таких процесах: 1) перехід від кваліфікованої праці до некваліфікованої; втрата роботи і постійного місця проживання (бомжизм). Наприклад, у 2002 році було зареєстровано 28 321 осіб, що займаються бродяжництвом (серед них 19 435 мають спеціальність); 2) високий рівень дитячої безпритульності. У 2002 році офіційна кількість дітей-безпритульних досягла 10 тисяч; 3) високий рівень злочинності; 4) перекладання своїх боргів на наступне покоління [6, с. 12–13].

Таким чином, проаналізувавши особливості трансформаційних процесів українського суспільства й перспектив формування середнього класу в ньому, можна зробити **висновок**, що в сучасному українському суспільстві явно проступають риси,

характері для латиноамериканської моделі суспільного розвитку. Остання припускає наявність одного могутнього фінансового або пов'язаного з природними багатствами джерела валютних надходжень; формування з тих, хто причетний до цього джерела, вузького прошарку надбагатої еліти, яка служить опорою влади і зростається з нею; утримання основної маси населення в стані малої забезпеченості [16, с. 45]. Ця модель припускає поділ суспільства на багатих і бідних, у ній немає місця середньому класу.

Перспективи подальших наукових досліджень заявленої проблеми: розробка концептуальних засад соціальної політики, спрямованої на формування потужного середнього класу в перехідному суспільстві.

Література:

1. Аврамова Е. К проблеме формирования среднего класса в России // Вопросы экономики. – 1998. – № 7.
2. Агафонов Ю. А. Социальный порядок в России (Институциональный и нормативно-правовой аспекты). – Ростов-на-Дону, 2000.
3. Беляева Л. А. «Средний слой» в советском обществе: перспективы формирования // Социально-политические науки. – 1991. – № 10.
4. Беляева Л. А. Перспективы развития среднего класса в России // Социологический журнал. – 1994. – № 2.
5. Бергер П. Капиталистическая революция. 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе. – М., 1994.
6. Бобиль В. В. Економічні фактори соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства України: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Дніпропетровськ, 2003.
7. Бутенко А. О характере созданного в России общественного строя // Социологические исследования. – 1994. – № 10.
8. Голенкова З. Т. Динамика социокультурной трансформации в России // Социологические исследования. – 1998. – № 10.
9. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д. Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества // Социологические исследования. – 1999. – № 9.
10. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3.
11. Головаха Е., Панина Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4.
12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
13. Зайченко А. Имущественное неравенство // Аргументы и факты. – 1989. – № 27.
14. Заславская Т. Трансформация российского общества как предмет мониторинга // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1993. – № 2.
15. Заславская Т. И. Современное российское общество: проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. – 2004. – № 5.
16. Исправников В. О. «Теневая» экономика и перспективы образования среднего класса // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6.
17. Кемалова Л. И. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Сімферополь, 2006.
18. Кумкін І. О. Громадянська злагода як необхідна умова розвитку сучасного українського суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Сімферополь, 2007.
19. Кустырев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера // Вопросы философии. – 1990. – № 8.
20. Куценко О. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2.
21. Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3.
22. Лепехин В. А. Стратификация современной России и новый средний класс // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4.
23. Макаренко П. Н. Рыночная трансформация экономики Украины. – К., 1998.

Александрова О.С. **ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ**

24. *Маркович Д. Ж.* Противоречия транзисии постсоциалистических обществ // Социологические исследования. – 2006. – № 9.
25. *Наумова Н.* Переходный период: мировой опыт и наши проблемы // Коммунист. – 1990. – № 8.
26. *Поптер К.* Открытое общество и его враги. – М., 1992.
27. *Руткевич М. Н.* Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования. – 2001. – № 1.
28. *Рывкина Р. В.* Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества / Отв. ред. З. Т. Голенкова. – М., 1996.
29. *Рывкина Р. В.* Эксперты о среднем классе в России // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения: Информационный бюллетень. – 1993. – № 6.
30. *Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення.* – К., 2004.
31. *Стариков Е.* «Угрожает» ли нам появление «среднего класса»? // Знамя. – 1990. – № 10.
32. *Суименко Е.* В якій Україні ми живемо? Ще одна версія сутності «трансформації» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6.
33. *Суименко Е. И., Ефременко Т. О.* Homo esopoticus современной Украины. Поведенческий аспект. – К., 2004.
34. *Турунцев Е.* Переходное общество: от «реального социализма» к реальным социальным классам // Вопросы экономики. – 1995. – № 9.
35. *Lane D.* The Rise and Fall of State Socialism. Industrial Society and Socialist State. – S.I., 1996.
36. *Slomczynski K. M., Shabad G.* Systemic Transformation and the Salience of Class Structure in East Central Europe // East European Politics and Societies. – 1996. – Vol. 11. – 1 (Winter).